NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI
ILMIY AXBOROTNOMASI, [2026-8]
ISSN:2181-1458
ISSN:2181-0427

10.00.00-FILOLOGIYA
journal.namdu.uz
PHILOLOGICAL

NAMANGAN VILOYATI SHEVALARINING SHAKLLANISHI VA AREAL XUSUSIYATLARI

Usmonov Musurmon Mamirali o‘g‘li
Namangan davlat universiteti v.b. dotsenti
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
E-mail: usmonovmusulmon89@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Namangan viloyati shevalarining shakllanish jarayoni va ularning areal xususiyatlari ilmiy-nazariy jihatdan yoritilgan. Til taraqqiyoti va evolyutsiyasida xalq shevalarining o‘rni, ularning milliy adabiy til shakllanishi hamda boyib borishidagi lisoniy ahamiyati, shuningdek, areal lingvistika va lingvistik geografiya metodlarining dialektologik tadqiqotlardagi o‘rni atroflicha tahlil qilingan. Maqolada asosiy muammo sifatida o‘zbek shevalarining, xususan, o‘ziga xos lisoniy qatlamga ega bo‘lgan Namangan viloyati shevalarining bugungi kunga qadar areal-lingvistik jihatdan tizimli va yetarli darajada tadqiq etilmagani ko‘rsatib o‘tilgan. Ishning maqsadi — Namangan viloyati shevalarining tarixiy taraqqiyoti, tarqalish hududi, fonetik, leksik-semantik va grammatik xususiyatlarini zamonaviy areal-lingvistik tamoyillar hamda tillararo konvergentsiya jarayonlari asosida ilmiy jihatdan ochib berishdan iborat. Maqolada qiyosiy-tarixiy, tavsifiy va lingvistik xaritalashtirish metodlaridan foydalanilgan. Tadqiqot natijasida sheva materiallarini areal usulda o‘rganish muayyan hudud lisoniy tizimini yaxlit va dinamik tarzda tahlil qilishga xizmat qilishi, shuningdek, o‘zbek adabiy tili tarixini tiklash hamda uning leksikografik bazasini boyitish uchun muhim manba ekanligi ilmiy asoslab berilgan.*

Kalit so‘zlar: *izofonema, shevashunoslik, shevalar, izoglassa, areal lingvistika, til areali, adabiy til, lingvistik geografiya, dialekt xususiyatlar.*

ФОРМИРОВАНИЕ И АРЕАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ГОВОРОВ НАМАНГАНСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация: *В данной статье научно-теоретически освещены процесс формирования говоров Наманганской области и их ареальные особенности. Подробно проанализированы роль народных говоров в развитии и эволюции языка, их языковое значение в формировании и обогащении национального литературного языка, а также место методов ареальной лингвистики и lingvisticheskoj geografii v dialektologicheskih issledovaniyah. В качестве основной проблемы в статье указано то, что узбекские говоры, в частности говоры Наманганской области, обладающие специфическим языковым пластом, до сегодняшнего дня не были системно и достаточно исследованы в ареально-lingvisticheskom аспекте. Целью работы является научное раскрытие исторического развития, ареала распространения, фонетических, лексико-семантических и грамматических особенностей говоров Наманганской области на основе современных ареально-lingvisticheskih принципов и процессов межъязыковой конвергенции. В статье использованы сравнительно-исторический, описательный методы и метод lingvisticheskogo kartirovaniya. В результате исследования научно обосновано, что изучение диалектного материала ареальным методом служит целостному и динамичному анализу языковой системы определенного региона, а также является важным источником для восстановления истории узбекского литературного языка и обогащения его лексикографической базы.*

Ключевые слова: *изофонема, лингвистика, диалекты, изоглосса, ареальная лингвистика, языковой регион, литературный язык, лингвистическая география, диалектные характеристики.*

FORMATION AND AREAL FEATURES OF NAMANGAN REGION DIALECTS

Abstract: *This article highlights the scientific and theoretical foundations of the formation process and areal features of the dialects of the Namangan region. It thoroughly analyzes the role of folk dialects in language development and evolution, their linguistic significance in the formation and enrichment of the national literary language, as well as the role of areal linguistics and linguistic geography methods in dialectological research. As a main problem, the article points out that Uzbek dialects, particularly the dialects of the Namangan region possessing a unique linguistic layer, have not been systematically and sufficiently studied from an areal-linguistic perspective until today. The purpose of the study is to scientifically reveal the historical development, distribution area, phonetic, lexical-semantic, and grammatical features of the dialects of the Namangan region based on modern areal-linguistic principles and interlingual convergence processes. Comparative-historical, descriptive, and linguistic mapping methods were used in the research. As a result of*

the study, it is scientifically substantiated that studying dialect material through the areal method serves for a holistic and dynamic analysis of the linguistic system of a specific region, and also serves as an important source for restoring the history of the Uzbek literary language and enriching its lexicographical base.

Keywords: *isophoneme, linguistics, dialects, isogloss, areal linguistics, language area, literary language, linguistic geography, dialect characteristics.*

Kirish

Insoniyat yaratilibdiki, uning tili hamisha ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy-ma'rifiy, ma'naviy-axloqiy tamoyillar bilan birga jamiyat taraqqiyoti bilan hamohang holda taraqqiy etadi, rivojlanadi. Bu ilm-fan uchun ma'lum hodisa. Dunyo tilshunoslik sohasida jahonning yirik tilshunoslik maktablarining tarixiy shakllanish davriga e'tibor berilsa, ularning ilk amalga oshirgan va tadqiqotlarining markazida xalq jonli tili – madaniylashgan xalq darajasiga koʻtarilgan millatlarning shevasi turadi. Aniqki, xalq shevalari adabiy tilining yozma yodgorliklariga nisbatan ham qadimiyroq tarixiy manbadir. Bizgacha yetib kelgan yozma yodgorliklarda uchramaydigan til faktlari shevalarda saqlanib qolgan. Shuning uchun sheva materiallarini tadqiq etish tilning ontologik tabiatini ochib berish imkonini beradi [12, 15 b.].

Dialektologiyaning taraqqiy va yakuniy holati hisoblanmish areal lingvistikaning yuzaga kelishining asosiy sababi uning shevashunoslik sohasida yechimi topilmagan, turgʻun boʻlib qolgan ayrim jihatlarni, dialekt va shevalar mohiyati, xususiyatlari, oʻzaro aloqalari, ularning tasnifi, tavsifi masalasidagi tushunchalarni yangicha baholashga, yangicha usullarda hal qilishga keng yoʻl ochishi boʻldi.

Shuning uchun ham dunyo ilm-fan tamaddunida areal tilshunoslik koʻp mundarijali soha boʻlib shakllandi, chunki arealogiya italyan neolingvistlari, jahon lingvogeograflari hamda tillar ittifoqi yoʻnalishi vakili boʻlgan tilshunoslarning amalga oshirgan tadqiqotlarini oʻzida mujassamlashtirdi. Tadqiqotlar negizida areal lingvistik konsepsiyalarning tadrijiy taraqqiyotini analiz va sintezlash natijasida dialektlarni umumiy tilshunoslikning bir aspekti sifatida oʻrganish maqsadga muvofiq ekanligi isbotlandi. Dialektlarni arealogik tamoyillar va lingvistik tadqiqot metodlari asosida oʻrganish muhim muammo sifatida qoʻyildi [5, 3-8 b.]. Binobarin, til sistemasini yaxlit oʻrganishda dialekt va sheva areallarini tadqiq etish muhim ahamiyat kasb etishi yaqqol yuzaga chiqdi.

Bilamizki, tilshunoslikning dialektolagiya va areal tilshunoslik sohasi ekspeditsiyalar, amaliyotlar, lisoniy-jugʻrofiy tahliliy usullar orqali ma'lum hududda tarqalgan til hodisalarini aniqlab, hududiy til xususiyatlarini oʻrganadi. Ularning oʻrni va tarqalish chegarasi va koʻlamini lingvistik xaritalar orqali namoyon etadi. Demak, muayyan xalqning jonli axborot va ma'lumot almashinuvi vositasi boʻlgan milliy shevalarining lingvistik xaritalarini yaratish dialektologiya va areologiya sohalarining taraqqiyotini ta'minlaydigan va koʻrsatib turuvchi eng muhim omillar hisoblanadi.

E'tibor qaratilsa, dunyoning rivojlangan mamlakatlarining tilshunoslik sohasi ham, lingvistik tadqiqotlarning koʻlami ham tizimli taraqqiy etganligiga guvoh boʻlamiz. Qaysiki mamlakatda oʻz xalqining jonli tili shevalari mukammal oʻrganilgan boʻlsa, shu millat tilshunosligi tarmoqlari havas qiladigan darajada mukammallikka ega ekanligini kuzatish mumkin.

Jahon shevashunoslik sohasida dialektal hodisalarning mukammal arealini yaratish, shevalarning batafsil va tizimli, oʻz ilmiy an'ana, tendensiyalari va tamoyillariga hamohang, uygʻun hamda tizimli tavsifi yaratilgan. Xususan, hind-yevropa tillari [21, 57 b.] slavyan tillari [7, 87 b.], german-roman va bolqon tillari [15, 43 b.] oʻrganilib, salmoqli yutuqlar qoʻlga kiritilgan va bu dialektologik va areologik an'analar ayni paytlarda ham yuqori darajada davom etmoqda.

Darhaqiqat, shevalar boʻyicha toʻplangan dialektal materiallar asosida xalqlarning hayoti va turmush tarzi bilan bogʻliq boʻlgan juda koʻplab soʻzlar, grammatik shakllar hamda konstruksion qurilmaga ega gaplar adabiy tilga olib kiriladi. Ma'lum xalqqa, millatga tegishli adabiy til imkoniyatlari kengayib, boyib boraveradi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, Namangan viloyati shevasining tarixiy genezisi, tarqalishi va amal qilish arealini belgilash, sheva tasnifi va tavsifi tovushlar tizimining oʻziga xos fonetik-fonologik xususiyatlari, leksik-semantik va grammatik shakl va qurilmalarning oʻziga xos xususiyatlari va qonuniyatlarning voqelanish jarayonlarini qiyosiy-tarixiy jihatdan yoritishga harakat qilamiz. Namangan viloyati arealidagi amaliyotlar natijasida aniqlangan misollar asosidagi oʻziga xos lingvistik xususiyatlar, jahon turkiy tillari va boshqa oʻzbek shevalari bilan lisoniy jihatlaridagi mushtarak belgilar va ular haqidagi xulosalarni bayon qilishga urinamiz.

Adabiyotlar tahlili

Maqolada N.A.Baskakovning "Turkiy tillarning rivojlanish areallari va chegara zonalari", N.I.Tolstoyning "Ареальные исследования в языкщзнании", E.V.Sevortyaning "Janubiy turkiy tillarda undosh tovushlar assimilyatsiyasi va dissimilyatsiyasi" hamda "Turkiy tillar grammatikasining qiyosiy tadqiqotlari", Sh.Shoabdurahmonovning "Oʻzbek tilining dialektologik atlasi", N.Z.Gadjievaning "Turkiy areal lingvistika muammolari", A.B.Joʻrayevning "Oʻzbek tili massivini areal tadqiq qilishning nazariy asoslari", I.Darveshovning "Areal tilshunoslik: janubi-gʻarbiy Namangan shevalarining fonetik-fonologik xususiyatlari" asarlari har tomonlama tahlil qilindi.

Tadqiqot metodologiyasi

Maqolaga yevropa, rus va o‘zbek dialektologik adabiyotlari asos qilib olindi. Mazkur tadqiqotda Namangan viloyatining hududiy-dialektologik xususiyatlarini o‘rganishda hududiy lingvistika (areal lingvistika) tamoyillariga tayanildi. Namangan viloyatining geografik joylashuvi, Farg‘ona vodiysining boshqa hududlari bilan chegaradoshligi va ichki shevalarning tarqalish arealini aniqlash maqsadida zamonaviy axborot tizimlari va raqamli xaritalash usullaridan foydalanildi. Namangan viloyati tumanlari kesimida so‘zlashuv nutqidagi fonetik, leksik va grammatik farqlarni qiyosiy-tarixiy hamda tahliliy metodlar yordamida o‘rganishga alohida e’tibor qaratildi. Hududdagi lahja va shevalarning o‘ziga xos xususiyatlarini yig‘ishda ekspeditsiya materiallari hamda mavjud ilmiy manbalar tahlil qilindi.

Natijalar va tahlil

Jahon tilshunosligidagi muhim masalalardan biri bu tilni areal-tipologik va areal-lingvistik metodlar orqali o‘rganishdir. O‘zbek tilshunosligida lingvistik nazariya va konsepsiyalarning ilk boshlang‘ich nuqtasi – shevalarni, ularning o‘ziga xos lisoniy belgi-xususiyatlarini tadqiq etish bugungi kunda qay darajada? Bu savollarga ham imkon qadar kichik bir arealni o‘rganish barobarida javob topishga harakat qilamiz.

O‘zbekistonda ilm-fan rivojlanishi uchun olib borilayotgan bugungi islohotlarda o‘zbek tilshunosligi oldiga qo‘yilayotgan vazifalarni bajarishga to‘liq imkoniyat va shart-sharoitlar mavjud. O‘zbek tilini har tomonlama mukammal tadqiq etishga bag‘ishlangan maqsadli ilmiy-tadqiqot ishlari keng ko‘lamda amalga oshirilmoqda. Yuzlab mavzularda tilimiz yuzasidan dissertatsion tadqiqot ishlari himoya qilinmoqda. Biroq aksariyat o‘zbek shevalari ochilmagan qo‘riq, inson oyog‘i tegmagan bir orol sifatida lingvistik jihatlari, boy so‘zliklari o‘rganilmay yotibdi. Adabiy tilimizning kelajagiga, taraqqiysiga bu holatlarning ta’siri qanday bo‘ladi? Adabiy til shevalardan oziqlanishi tabiiy-ku.

Ayni paytlarda o‘zbek shevalari va ularning o‘ziga xos xususiyatlarini areal lingvistik tadqiqotlar nazariy asoslariga tayanib, tarixiy-qiyosiy va etnolisoniy jihatdan tadqiq etish ustuvor yo‘nalishlardan biri sifatida belgilanishi shart. Sohaning nomukammal, oddiy tavsifiy va tasviriy jihatlardan iborat noaniq o‘rinlarni yangicha qarashlar asosida, mental nuqtayi nazaridan o‘rganish va to‘ldirishga zarurat sezilmoqda [5, 3-8, 130 b.]. Shundagina tilshunoslik sohalarini tubdan yangilashga qaratilgan innovatsion rivojlanish yo‘liga o‘tishimiz mumkin.

Aniqki, shevashunoslik bo‘yicha amalga oshiriladigan tadqiqotlarda sheva lingvistik birliklarini areal lingvistik konsepsiyalar orqali tadrijiy taraqqiyot asosida analiz va sintezlash zarur. Dialektlarni umumiy tilshunoslikning bir aspekti sifatidagina emas, alohida kengaygan tarmoq va alohidalik belgilariga ega fan sifatida o‘rganish maqsadga muvofiq bo‘ladi.

O‘zbek tilshunosligining dialektologiya va arealogiya sohasi vakillari ham o‘z ilmiy tadqiqot ishlaridagi qarashlarida ham millat tilini dialektologik manba-materiallarni nafaqat tasviriy jihatdan, balki lingvistik geografik, areal lingvistik, qiyosiy, qiyosiy-tarixiy lingvomadaniy, etnolingvistik, tamoyillar asosida yaxlit o‘rganish ko‘proq samara berishi shubhasizdir. Dialektologik ishlarda hududiy til hodisalarining tarqalish ko‘lami va zonasini izoglassa *(izofonema – fonetik belgi, izomorfema – morfologik belgi, izoglassa – leksik belgi; izoglossa chiziqlari esa dialekt kontinuumi tilining (shevaning) lingvistik xaritasidagi odatiy tutashtiruvchi chiziqlari.)* va uning chiziqlari orqali belgilansa, tasviriylikdan qutilib, “nima uchun shunday?” degan savolga aniq ilmiy javob topa olamiz.

Turkiy tilshunoslikda XX asrning 50-60-yillardan boshlab lingvistik geografiyaga, lingvistik xaritalar masalasiga bir oz e’tibor kuchaydi. Bu masala va muammolar N.A.Baskakov [9, 51 b.], M.M.Shiraliyev [32, 68 b.], N.I.Tolstoy [26, 286 b.] N.Z.Gadjiyeva [11, 115 b.], E.V.Sevortyan [24, 102 b.], Sh.Shoabdurahmonov [34, 35-38 b.], A.Shermatov [29, 245 b.], N.B.Burganov [8, 33 b.] kabi olimlar tomonidan yoritildi.

Rang-barang xususiyatlarni o‘zida ifoda etuvchi o‘zbek xalq shevalarining lingvistik xaritalardagi ko‘rinishi til o‘rganuvchilar uchun tilshunoslik va dialektologik qonuniyatlarni tushuntirishda, albatta, juda natijali va samarador bo‘ladi. Ularda ko‘rsatilgan dialektal xususiyatlar, tarqalish hudud – zonalari tilshunosga til hodisalarining tarixiy taraqqiyoti, o‘zbek milliy tilining shakllanish jarayonlari, adabiy til takomili kabi bir qancha masalalarni chuqur va mukammal o‘rganish sharoitini yaratadi.

Lingvistik hodisalarning ma’lum kenglikda tarqalishi va tillararo (shevalararo) munosabatlarni lingvistik geografiya metodlari asosida tadqiq qilish va o‘rganish tamoyillari til (sheva) xususiyatlarini areal bo‘linishini tavsiflash va ma’lum izoglassalarni tahlil qilish, shevalar, tillar jamoalarini (tillar ittifoqi) o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir zonalarini (aniq areallarini) aniqlash uchun eng samarali usuldir.

O‘zbek tilshunosligida areal tilshunoslik asosida o‘rganishda A.Jo‘rayev [14, 178 b.], Q.Muhammadjonov [20, 58 b.] Y.Ibrohimov [16, 41 b.] kabi areolog – shevashunoslarning mehnatini alohida ta’kidlash lozim. Bu borada O‘zbekiston Respublikasida o‘zbek tilli massivlarning areal o‘rganilishining nazariy asoslarini yoritib bergan professor A.B.Jo‘rayev xizmatlarini alohida ko‘rsatib o‘tish maqsadga muvofiqdir.

Professor A.Nurmonov “O‘zbek dialektologiyasining shakllanishi va rivojlanishi” nomli maqolasida “o‘zbek mahalliy shevalarini o‘rganishda “Chig‘atoy gurungi” olg‘a surgan g‘oya katta xizmat qildi. Bunga ko‘ra “tilimizning adabiyligi arabiyligida emas, o‘zidadir, shuni tirguzmak”, “tilimiz qoidalarini tatarcha yoxud usmonlicha emas,

tilimizning oʻzidan olmoq" kerak edi. Shuning uchun "xalq ogʻzida yurgan soʻzlarni, xalq adabiyoti boʻlgʻon ertaklar, maqollar yigʻib tekshirmak lozim"ligini ta'kidlab, shundagina jonli xalq tilining oʻziga xos xususiyatlarini haqqoniy oʻrganishga bel bogʻlanishini aytib oʻtadi [22, 425-426 b.]. Olim fikrlari davomida oʻzbek shevashunosligi fanining rivoji uchun salmoqli ulush qoʻshgan fan fidoyilari – A.Shermatovning lingvogeografiyaga, A.B.Joʻrayevning areal lingvistikaga katta yoʻl ochganligini hamda oʻzbek dialektologiyasining keng front boʻylab ravnaq topishi oʻzbek tilini lingvistik xaritalashtirishga keng imkoniyatlar tugʻdirishini va lingvogeografik va areal tadqiqotlar olib borishga sharoit yaratishini, yangi tadqiqotlar dunyoga kelishi oʻzbek tilshunosligining katta yutugʻi boʻlishini ta'kidlagan edi [22, 425-426 b.].

A.B.Joʻrayevning natijali ilmiy izlanishlari oʻzbek areal tilshunosligi boʻyicha amalga oshirilgan yagona ish sifatida ahamiyatlidir.

Boy tilshunosligimizning tarixidan ma'lumki, oʻzbek dialektologiyasining va areal lingvistikasining nazariy asoslari Mahmud Koshgʻariyning "Devonu lugʻotit-turk", Alisher Navoiyning "Muhokamat ul-lugʻatayn" asarlari, keyinchalik Z.M.Bobur, Abulgʻozi Bahodirxon me'rosi bilan bir davrda yoki ulardan ham avvalroq shakillanib ulgurgan.

Biz oʻzbek shevalari oʻrganilishining ilmiy-nazariy asoslarini butun Oʻzbekiston shevalari miqyosida emas, balki Namangan viloyati shevalari arealining oʻrganilishi koʻlami doirasida belgilaymiz va bular asosida xulosa va toʻxtamlarimizni ifodalashga harakat qilamiz.

Hozirgi oʻzbek adabiy tilining poydevor va tayanch birliklarining aksariyati Fargʻona vodiysi shevalarining mahsulidir. Shuning uchun ham akademik A.K.Borovkov oʻz ilmiy izlanishlarini Fargʻona vodiysi shevalaridan materiallar toʻplashdan boshlangani bejiz emas. Biroq u davrlarda mamlakatimizda shevashunoslik faoliyatini birlashtiruvchi markazning yoʻqligi dialektal manba-materiallarni batafsil qayta koʻrib chiqish va xaritalarga koʻchirish imkoniyatiga yoʻl bermagan edi. Bir muddat avvalroq etnograf-tarixchi va dialektolog-tilshunos E.D.Polivanov hamda G'.O.Yunusov, I.K.Yudaxinlar ham oʻzbek shevalari va ularning lisoniy xususiyatlarini oʻrganish, sheva birliklarini xaritalashtirish ishlarini amalga oshirdilar. Oʻzbekistonda shevalarni oʻrganish kuchaydi va ularning areallarini belgilash ishi kun tartibiga qoʻyildi. V.V.Reshetov, Sh.Shoabdurahmonov kabi tilshunoslar oʻzbek areal tilshunosligi sohasini nazariy va ilmiy-amaliy asoslar bilan oʻzlarining ilmiy asarlari, asosli manba – materiallar bilan boyitishga, oʻzbek dialektologiya sohasining rivojlanishiga, takomillashishiga salmoqli ulush qoʻshdilar.

Oʻzbek dialektlari arealini xaritalashtirishda professor V.V.Reshetovning xizmatlari katta. U Toshkent viloyati boʻyicha dialektologik tadqiqotlar olib borib, Ohangaron vohasidagi shevalarda uchraydigan adabiy tildan fonetik, leksik va grammatik jihatdan keskin farq qiluvchi birliklarni aniqladi Ularni lingvistik xaritalarga koʻchirganligi haqida ma'lumotlar uchraydi. Dialektolog olim A.Shermatov V.V.Reshetovning hozirgi zamon oʻzbek tilshunoslik sohasi oʻzbek shevashunosligida birinchi boʻlib oʻzbek qurama shevalarning 49 ta lingvistik xaritasini tuzganligini, negadir hozirgacha bu xaritalar mavjud emasligini, nashr qilinmaganligini yozadi [30, 4 b.].

Tadrijiy – evolyutsion rivojlanish har qanday fanga xos, bu yangilik emas. Oʻrta Osiyodagi va boshqa yer yuzidagi turkiylar, turkiy lingvistikaga, shevashunoslikka XI asrdayoq Mahmud Koshgʻariy [19, 62 b.], keyinchalik, Alisher Navoiy [4, 106 b.] tomonidan haqiqiy asos solingan boʻlsa, ularning ilmiy-nazariy qarashlari hozirgacha turkiy va oʻzbek tilshunosligining bebaho xazinasi sifatida baholanib, oʻrganilib kelmoqda.

Turkiy tillarning ilmiy oʻrganilishi oʻzbek tilshunosligi, xususan, oʻzbek dialektologiyasi sohasining rivoj topishida muhim bosqich sanaladiki, bunda turkolog olim N.A.Baskakov [27, 121-135 b.] va boshqa koʻplab turkiyshunoslarning ilmiy-nazariy konsepsiyalari turkologiya va oʻzbek shevashunosligi taraqqiyotiga alohida hissa qoʻshgan.

Oʻzbek dialektlari arealini E.D.Polivanov salmoqli nazariy va amaliy ishlarni amalga oshirdi va oʻzbek shevalarini birinchilardan boʻlib tasniflab berdi [28, 45 b.].

K.K.Yudaxin oʻzbek shevalari genezisidagi interferentsiya – oʻzbek-uygʻur va qirgʻiz-oʻzbek-tojik tillari orasidagi oʻzaro munosabatlar masalasini oydinlashtirib berdi. Chigʻatoy tili tovush tizimini sinchiklab, chuqur oʻrgandi [35, 28-30 b.].

A.K.Borovkov esa, oʻz izlanishlari orqali oʻzbek-tojik tillarining oʻzaro munosabati, oʻzbek shevalarining tasnifi va tavsifi, oʻzbek dialektlari fonetikasiga katta urgʻu berdi [10, 58-74 b.].

V.V.Reshetov esa oʻzbek shevalarining fonetikasi, uning transkriptsiyasi, oʻzbek milliy tilining dialektal asoslari boʻlgan muhim masalalarni oydinlashtirishga harakat qildi. Toshkent, Ohangaron hududlari, Margʻilon, Namangan kabi yirik shaharlar shevalarini oʻrganib, hozirgi oʻzbek adabiy tiliga asos boʻlgan oʻzbek shevalarning adabiy tilga boʻlgan munosabati, ularning oʻziga xos xususiyatlarini ilmiy-nazariy tarzda koʻrsatib berdi. Qurama genezisining ilmiy-nazariy va amaliy asosini aniqlashga muvaffaq boʻldi va qurama shevalarining oʻziga xos xususiyatlarini, ayniqsa, fonetik sathini tasniflab berdi.

Bir talay oʻzbek millatining zabardast tilshunos – dialektologlari Sh.Shoabdurahmonov, F.Abdullayev, Y.Gʻulomov, Sh.Afzalov, X.Donyorov, A.Y.Aliyev, Q.Muhammadjonov, Y.Ibrohimov til fidoiylari oʻzbek shevalari fonetikasi, leksikasi va grammatikasi oʻrganilishi yoʻlida salmoqli ishlarni amalga oshirdilar.

Aytish kerakki, oʻzbek shevalari lisoniy xususiyatlarini oʻrganishda oʻzbek dialektologiyasining oʻz anʼanalari, oʻziga xos tamoyil va asoslari bor [31, 81 b.]. Katta avlod olimlari tomonidan boshlangan oʻzbek shevalarining ilmiy asosda oʻrganilishini Sh.Shoabdurahmonov, F.Abdullayev, X.Donyorov, S.Ibrohimov, A.Ishayev, A.Aliyev, N.Rajabov, Sh.Nosirov, S.Otamirzayeva, H.Uzoqov, S.Tulyakov va boshqa olimlar davom ettirdilar [13, 147 b.].

XX asrning uchinchi choragi, aniqrogʻi, 60-70-yillariga kelib, oʻzbek shevashunosligida ilmiy tadqiqot ishlari amalga oshirish kuchaydi. A.Ishayevning Mangʻit shevasiga bagʻishlangan izlanishlari [18, 52 b.], F.Abdullayevning dialektologik tadqiqotlari [6, 178 b.] salmogʻi, ilmiylik jihatlari bilan qimmatlidir.

Bu davrda Namangan viloyati shevalarini oʻrganish ham kuchaya bordi. Namangan shahar tip shevasining fonetik strukturasi eksperimental tahlillar asosida oʻrganilgan, uning boshqa oʻzbek shevalaridan tubdan farq qilishi, faqat Namangan shahar arealigagini xos lisoniy belgilari aniqlangan S.Otamirzayevaning Namangan shevasi fonetikasiga bagʻishlangan tadqiqotlari monografik tarzda [23, 187 b.] maydonga keldi.

A.Turgʻunovning oʻzbek tili Baliqchi guruh shevalari, H.Hamroyevning oʻzbek tili Qashqadaryo shevalari, D.Abdullayevaning oʻzbek tili Oshoba shevasi lisoniy xususiyatlari dialektal tahlil qilingan tadqiqotlari [25, 201 b.], yana boshqa koʻplab oʻzbek shevalarini oʻrganishga qaratilgan ilmiy tadqiqotlar amalga oshirildi.

Oʻzbek tilshunosligining mukammal tarmogʻi sifatida shakllangan boʻlishiga qaramay, deyarli yarim asrdan koʻproq yillar davomida oʻzbek shevashunosligi boʻyicha amalga oshirilishi lozim boʻlgan ilmiy izlanishlar, tadqiqotlar juda kam, talab darajasida amalga oshirilmayapti. Adabiy tilimizning boyish va oziqlanish manbayi oʻrganilmay, bu adabiy tilimizning taraqqiy etishi va rivojlanishiga salbiy taʼsir koʻrsatganday boʻlib koʻrinmoqda.

Bugungi kunga kelib ham oʻzbek shevalari boʻyicha amalga oshirilayotgan ishlarning koʻlami juda kengayib keta olmayapti. Lingvistik geografiya, areal tilshunoslik nuqtayi nazaridan hali oʻzbek shevalarini toʻla tahlilga tortilgan deb boʻlmaydi. Ayniqsa, Oʻzbekistonning markaziy va aholisi zich yirik shaharlaridan uzoq joylashgan aholi shevalarini areal oʻrganilishi hali oʻz yakunini topmagan. Dialektal faktlarni oʻrganish xalqimiz milliy vakillarning etnik, mental, maʼnaviy va madaniy xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi. Zero, til millatning bebaho qadriyati, donishmandlar taʼkidlaganidek: “Tilda millat ruhi yashaydi” [12, 15-21 b.].

Jahonda areal lingvistik tadqiqotlar juda koʻp miqdorda amalga oshirilgani bois ularning barchasi haqida maʼlumot berish ancha murakkab.

Mamlakatimizda oʻzbek shevalari oʻrganilishining ilmiy-nazariy asoslarini ikki guruhga ajratish mumkin:

1. Hozirgi tilshunoslik sohasidagi sof dialektologik koʻlamdagi ilmiy tadqiqot ishlari. Ularda, asosan, shevaning oʻziga xos fonetik, leksik va grammatik xususiyatlari aholi yashash manzillarining nomi keltirilib, lingvistik xaritalash orqali oʻrganilgan. Bu jarayon XX asrning 90-yillariga qadar davom etdi, hozirda ham amalga oshirilmoqda. Xususan, oʻzbek shevalarini oʻrgangan oʻzbek tilshunoslaridan aksariyat tadqiqot ishlarini mazkur guruhga kiritish mumkin. Hozirgi oʻzbek tilidagi ilk tadqiqot ishlari sifatida E.D.Polivanovning asarlari [3, 90 b.]ni keltirish lozim.

XXI asrning boshlaridan to hozirgi kunlargacha Norbayeva Shukurjon Xayitbayevnaning “Xorazm shevalari kasbiy leksikasi shakllanishining onomasiologik tamoyillari” (2016), Allaberdiyev Alijon Avezberdiyevich tomonidan “Buxoro oʻgʻuz shevalari leksikasi” (2018), Xolova Muyassar Abdulxakimovnaning 2022-yilda “Oʻzbek milliy shevalari korpusi tadqiqi (Boysun tumani “j”lovchi shevalari misolida) dissertatsion tadqiqot ishi, “Oʻzbek milliy shevalari korpusi tadqiqi” (2022) monografiyasi hamda “Oʻzbek tili dialektal korpusini tuzish amaliyoti” (2023) darsligi, Xidiraliyeva Zoxira Risqulovnaning “Oʻzbek tilining Iqon shevasi” (2023) kabi oʻzbek shevalarini dialektologik aspektlarda oʻrganish ishlari maydonga keldi.

2. Mahmud Koshgʻariy ilmiy anʼanalirini davom ettirgan holda lingvogeografik metod asosida oʻzbek shevalari arealogik aspektlarda oʻrganilgan ilmiy faoliyatda quyidagilarni eʼtirof etish maqsadga muvofiq: Sh.Shoabdurahmonov, V.V.Reshetov, A.Joʻrayev, A.Shermatov, Q.Muhammadjonov, Y.Ibrohimov, N.Murodova [33, 371 b.], Z.Ibrohimova, I.Darvishov, N.Rahmonovlarning monografik izlanishlari [17, 143 b.], Sh.Norbayeva, G.Norova, A.Turdaliyev, M.Suvanova, Sh.Alimova, Z.Xidiraliyeva, O.Nurjanov, Z.Tillabayeva, A.Allaberdiyevlarning [1, 58 b.] dissertatsion tadqiqotlari oʻzbek shevalari oʻrganilishining nazariy asoslarining mustahkamlanisiga ilmiy jihatdan munosib ulush boʻlib qoʻshilgan, desak xato boʻlmaydi.

Xulosa

Shevalarni areal aspektlarda oʻrganish boʻyicha amalga oshirilgan tadqiqotlarda, asosan, Oʻzbekistonda dialektologik atlas yaratish ishlari, oʻz lingvistik qarashlarini dialektologik xaritalar tuzish orqali bayon qilganlar va oʻrganilgan areallarning lingvistik atlaslarini taqdim etganlar.

Shuni takidlash lozimki, hali mamlakatimizda oʻzbek milliy shevalari dialektologik atlasini yaratish ishiga hali toʻliq kirishilganicha yoʻq, lekin areal lingvistika masalalari oʻzbek tilshunosligida oʻtgan asrning 20-yillaridayoq tadqiq qilina boshlagan “...E.D.Polivanovning “Oʻzbek dialektologiyasi va oʻzbek adabiy tili” degan asari ahamiyatlidir. Asarda oʻzbek shevalarining tarqalishi, ularning yaqinlik darajasi, ularga xos fonetik, leksik, morfologik xususiyatlar belgilab berilgan.

Muhimi, o‘zbek tilining uch lahjasi turkiy tillar tarixi bilan bog‘lanadi, o‘zbek shevalarining chegaradosh tillar bilan munosabati ham e’tibordan chetda qolmagan [5, 3-8, 130 b.].

Aniqki, xalq shevalari adabiy tilining yozma yodgorliklariga nisbatan ham qadimiyroq tarixiy manbadir. Bizgacha yetib kelgan yozma yodgorliklarda uchramaydigan til faktlari shevalarda saqlanib qolgan. Shuning uchun sheva materiallarini tadqiq etish tilning ontologik tabiatini ochib berish imkonini beradi [12, 15-21 b.].

Darhaqiqat, o‘zbek shevalari o‘zbek milliy tilining tarkibiy qismi sifatida, o‘zining qadimiy lisoniy hodisa ekanligi, asrlar davomida rivojlanib, boyib hamda takomillashib borganligi uning rang-barang jiloga ega ekanligi, adabiy tilimiz boyishiga beminnat xizmat qilishi bilan tavsiflanadi. Xalq sheva va lahjalari o‘zida tilning qadimiy va ko‘hna holatini, fonetik, lug‘aviy, grammatik xususiyatlarini saqlab kelayotgan noyob manba – tirik tarixdir. Bu boylikni o‘rganish bo‘yicha anchagina ishlar amalga oshirilishi lozimligini bugungi adabiy tilimizdan foydalanayotgan xalqimiz lisoniy va nutqiy darajasidan ham bilsak bo‘ladi. Ayniqsa, zamonaviy yoshlarimizning milliy-mental ruhda tarbiyalanishlariga bir omil bo‘ladi.

Xususan, boshqa turkiy tillarda bo‘lgani kabi Namangan viloyati shevalarida ham o‘zbek xalqining uzoq davom etgan qadimiy asos – “Devoni lug‘otit-turk” davri fonetikasi, leksikasi va grammatikasidagi mushtarak xususiyatlar sheva areali tahlillari davomida ma’lum bo‘ldi.

Sheva leksikasi materiallarini to‘plash va ularni tasnif qilish mazkur sheva nihoyatda xilma-xil va ko‘p qirrali ekanligini ko‘rsatib berdi. Areal aholisi tilida iste’molda bo‘lgan hunarmandchilik, kasb-korga, qishloq xo‘jaligiga oid terminlar, kishilarning kundalik turmushi, falsafiy-diniy qarashlariga oid so‘zlar, qadimiy ma’rifiy madaniyati, mental jihatlarni o‘zida ifodalab berishi namoyon bo‘ldi.

Shevalar bo‘yicha dialektal fonetik-fonologik, leksik-semantik va morfogrammatik lisoniy xususiyatlar ta’lim tizimida o‘qituvchi va o‘quvchilar til kompetentligini boyitish va rivojlantirishga, ular ongiga adabiy til me’yorlarini singdirishga va nutq madaniyatini shakllantirishga salbiy ta’sir etmasligi uchun amaliy tilshunoslik masalalarini kun tartibiga qo‘yish bugungi tilshunosligimiz, fanimiz va milliy adabiy tilimizning rivojlantirish yo‘lidagi muhim va dolzarb vazifalardandir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Norbaeva Sh.Xorazm shevalari leksikasining onomasiologik tadqiqi: filol.fanl.dokt (DSc) ...diss avtoref.– Toshkent, 2024., - 58 б.
2. Решетов В.В.Ўзбек шеваларининг классификацияси // Ўзбек тили ва адабиёти.– 1966 ., - 3, 14 б.
3. Polivanov E.D.Узбекская диалектология и узбекский литературный язык.– Тошкент: Учпедгосиздат, 1938. ., - 90 б.
4. А.Навоий.Муҳокамат-ул луғатайн.Тўла асарлар тўплами.16-т.– Тошкент, 1991., - 106 б.
5. Ashurboyev S.Areal lingvistika.Darslik.– Toshkent: Bookmany print, 2023., - 3, 8, 130 б.
6. Абдуллаев Ф.А.Фонетика.– Тошкент: Фан, 1967., - 178 б.
7. Аванесов Р.И.Теории лингвистической географии.– М.: Наука, 1945., - 87 б.
8. Бурганов Н.Б.Қорақалпоқ ўзбек шеваларида чорвачилик терминлари: Автореф.дис....канд.фил.наук.– Тошкент, 1972., - 33 б.
9. Баскаков Н.А.Туркий тилларнинг ривожланиш ареаллари ва чегара зоналари // Сибир халқлари ва тиллари: ареалшунослик.– М., 1978., - 51 б.
10. Боровков А.К.Ўзбек шеваларини таснифлаш масалалари // Изв.АН УзССР.– Тошкент, 1953.– № 5., - 58-74 б.
11. Гаджиева Н.З.Ўрта Осиё Туркий ареал тилшунослигининг муаммолари.– М.: Наука, 1975., - 115 б.
12. Дарвишов И.Ареал тилшунослик: жануби-ғарбий Наманган шеваларининг фонетик-фонологик хусусиятлари.– Тошкент: Наврўз, 2019., - 15, 21 б.
13. Дарвишов И.Ў.Жануби-ғарбий Наманган шевалари фонетик-фонологик хусусиятларининг ареал тадқиқи.Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс.– Фарғона, 2018., - 147 б.
14. Джураев А.Б.Ўзбекзабон массивларни ареал ўрганишнинг назарий асослари.– Тошкент: Фан, 1991., - 178 б.
15. Жирмунский В.М.Миллий тил ва халқ шевалари.– М., 1936., - 43 б.
16. Иброхимов Й.Жанубий оролбўйи ўзбек шевалари тадқиқи: фил.фанл.докт....дисс.автореф.– Тошкент, 2000., - 41 б.
17. Иброҳимова З.Қорақалпоғистон ўзбек шеваларида қишлоқ ҳўжалиги лексикасининг лингвогеографик тадқиқи: филол.фанл.номз....дисс.– Тошкент, 2009., - 143 б.
18. Ишаев А.Манғит шевасида ассимиляция ва диссимиляция // Тил ва адабиёт масалалари, 1959., - 52 б.
19. Кошғарий Маҳмуд.Девону луғат-ит typk.(Тарж.ва нашрга тайёрловчи С.Муталлибов).– Тошкент, 1960-1963., - 62 б.

20. Муҳаммаджонов Қ.Жанубий Қозоғистон ўзбек шеваларини ареал ўрганиш: Автореф.дисс....докт.фил.наук.– Тошкент, 1988; Жанубий Қозоғистондаги ўзбек шевалари.Тошкент: Фан, 1981., - 58 б.

21. Макаев Е.А Проблемы индоевропейской ареальной лингвистики.– М., – Л.: Наука, 1964., - 57 б.

22. Нурмонов А. Танланган асарлар.– Тошкент: Akademnashr, 2-жилд, 2012., - 425, 426 б.

23. Отамирзаева С. Ўзбек тили Наманган шевасининг фонетик таркиби.– Тошкент, 1963., - 187 б.

24. Севортян Э.В. Жанубий туркий тилларда ундош товушлар ассимиляция ва диссимиляцияси, Туркий тиллар грамматикасининг қиёсий тадқиқотлари.I.Фонетика.– М., 1955., - 102 б.

25. Тургунов А. Ўзбек тили балиқчи гуруҳи шеваларининг фонетик тузилиши: Автореф.дис....канд.фил.наук.– Тошкент, 1969., - 201 б.

26. Толстой Н.И. Ареальные исследования в языкщзнании.– Л., 1983., - 286 б.

27. Туркий тилларнинг таснифи масаласи // Изв.АН СССР.XI Вып.2.–М., 1952., - 121-135 б.

28. Ўзбек диалектологияси ва ўзбек адабий тили (ўзбек тили қурилишининг ҳозирги босқичи).Тошкент, 1933., - 45 б.

29. Шерматов А. Қарши шевасининг баъзи фонетик хусусиятлари // Ученые записки ТГПИ.Вып.XII.–Тошкент, 1959., - 245 б.

30. Шерматов А. Лингвистик география нима? – Тошкент: Фан, 1981.– Б.4

31. Шаабдурахманов Ш. Ўзбек шевалари, улар ҳақида умумий маълумот // Ўзбек халқ шевалар луғати.– Тошкент, 1971., - 81 б.

32. Ширалиев М.М. Азэрбајчан диалектологијасыныӊ асаслари.– Баку, 1981., - 68 б.

33. Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек шевалари ва уларнинг ҳақида умумий маълумот: Ўзбек халқ шевалари луғати.– Тошкент: ЎзФАН, 1962., - 371 б.

34. Шоабдураҳмонов Ш. Ўзбек тилининг диалектологик атласи // Ўзбек тили ва адабиёти.–1969., - 35-38 б.

35. Юдахин К.К. Ўзбек-уйғур тиллари алоқалари // Изв.АН КазССР.– № 86.Уйғур-дунган маданияти туркуми.Вып.I.– Алма-Ата, 1950., - 28-30 б.